

■ **Lukasz STANEK**

Architecture in Global Socialism. Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War

Princeton University Press, Princeton 2020, 368 s.

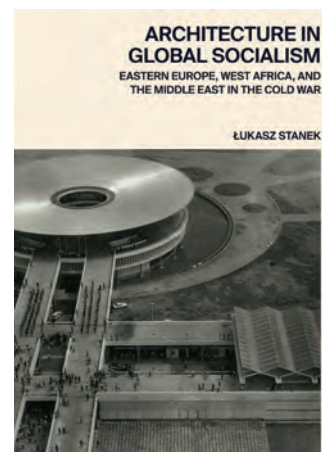
Věděli jste, že na projektování mezinárodního letiště v Bagdádu se podílel Čech, respektive Čechoslovák? Že jedna z ikonických staveb v Lagosu je kopií neméně ikonického Paláce kultury a sportu ve Varně? Nebo že budovu Městského a státního plánovacího úřadu v Abú Zabí postavila bulharská firma podle projektu súdánského architekta? Pokud ne – všechny tyto stavby a celou řadu dalších představuje kniha původem polského, dnes ve Velké Británii působícího historika architektury Lukasz Stanka *Architektura v globálním socialismu. Východní Evropa, západní Afrika a Blízký východ za studené války*, kterou loni vydalo prestižní nakladatelství Princetonské univerzity.

Kniha navazuje na autorův dlouhodobý výzkum, který vyústil do řady článků v odborných časopisech i do knižních publikací (*Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*, Minneapolis 2011; *Postmodernism Is Almost All Right: Polish Architecture After Socialist Globalization*, Warszawa 2012). Stanek se zaměřuje na projekční a stavební činnost firem a architektů z východní a střední Evropy nejprve v Ghaně za vlády Nkwame Nkrumah (1957–1966), dále v Nigérii, Iráku a posléze v zemích Perského zálivu od konce padesátých let až po pád komunistických režimů. Popisuje posun od internacionální pomoci dekolonizované Afrike k tvrdému konkurenčnímu boji, který na trzích ropných emirátů sváděly východoevropské podniky se západoevropskými, americkými a japonskými firmami. Zároveň předpokládá, že Východoevropané do těchto konfrontací vstupovali vyzbrojeni nejen svou specifickou historickou zkušeností z modernizace, ale také znalostmi nabytými při předchozích zahraničních misích.

V mnoha směrech jde o práci průkopnickou. Kniha může být překvapivá pro toho, kdo je přesvědčen o striktním dělení světa v období tzv. studené války, či pro toho, kdo přijal paradigma o naprosté superioritě Západu. Stanek naopak ukazuje flexibilitu řady východoevropských podniků, které se dokázaly adaptovat na náročné podmínky práce v kulturně a historicky odlišném prostředí. Velmi dobře je popsán rozsah prací polských firem a architektů v zemích Perského/Arabského zálivu a v Iráku, kde polský státní projekční ústav Miastoprojekt dokonce vypracoval základní strategický plán pro rozvoj Bagdádu. Čtenáře, zvyklého na poněkud uniformní architekturu střeďoevropských či východoevropských sídlišť, překvapí míra invence, jež se často projevovala při navrhování významných solitérů, ale i obytných celků. Stankova práce ovšem přináší nejen úctyhodné množství často málo známých nebo zcela neznámých informací, ale usiluje také o jejich kontextuální čtení. Jak už tomu bývá, vystavuje se tím i možné kritice.

Vývoz architektury

Určitou nejasnost vytváří už samotný titul knihy. Stanek píše o vývozu architektury ze socialistických zemí do států, které se socialismem buď jen krátce experimentovaly, jako Ghana, nebo sice byly pozorovateli Rady vzájemné hospodářské pomoci, jako Irák, ale rozhodně ne součástí světové socialistické soustavy tak, jak byla v dané době chápána. Jiné kapitoly jsou pak věnovány exportu do zemí jako Nigérie, Kuvajt nebo Spojené arabské emiráty. Stanek sice pojem „globální socialismus“ v úvodu jasně definuje (omezuje jej právě na země „socialistické soustavy“), ale v kapitole věnované účasti socialistických zemí na výstavbě v Iráku se zdá, jako by tuto zemi ke světovému socialistickému táboru přece jen řadil. Autor navíc místo obvyklého termínu globalizace používá poněkud krkolomný výraz „worlding“, aniž by se mu podařilo dostatečně vysvětlit, v čem je tento pojem výhodnější.

Problematický je i koncept východní Evropy, kterou Stanek ztotožňuje se zeměmi sovětského bloku, k nimž je přiřazena Jugoslávie. Autor jako by přisuzoval zemím „východní Evropy“ společnou kulturní identitu, přestože v dalších kapitolách mluví o ekonomických rozdílech mezi zeměmi jako NDR či Československo na jedné straně a Bulharsko či Rumunsko na straně druhé. Přece jen by asi bylo namístě rozlišovat mezi východní a střední Evropou, jakkoli sporný může být i tento poslední termín. Stanek se ostatně sám dostává do rozporu, když uvádí, že architekti z východní Evropy byli proti svým západoevropským kolegům dobře vybaveni pro projektování v Africe právě svým původem z oblasti, která teprve nedávno prošla industrializací. Ve skutečnosti architekti z východního Německa, ba i z východního Slezska měli s industriálními městy nejspíš stejnou zkušenost jako architekti ze západní části země, a také zkušenost architektů českých se nejspíš nelišila od zkušenosti architektů rakouských. Stanek nejdřív tvrdí, že významného maďarského architekta Károlye Polónyiho k projektování v Africe vybavila zkušenost z maďarské vesnice (!), ale o pár stránce dál podrobně vysvětluje, že Polónyiho zkušenost byla zakotvena v předválečném myšlení, kdy architekti východní sekce CIAMu (tehdy nejvýznamnější organizace architektů a teoretiků prosazujících

„moderní“ názory na architekturu a plánování měst) přemýšleli o tom, jak odstranit zaostalost venkova ve svých zemích. Co tedy bylo zdrojem Polónyho erudice – přímý kontakt s maďarskou vesnicí, nebo tradice CIAMu? Čtenář si při podobných úvahách nejspíš neuvědomí, že údajně zaostalé Zalitavsko patřilo před první světovou válkou k předním světovým exportérům zemědělských produktů, přičemž např. hektarový výnos pšenice mělo jen o málo nižší než Francie nebo Německo.

Stereotypy západního myšlení

Autor jako by zde akceptoval právě ty stereotypy „západního“ myšlení, které měl odmítnout, případně je verbálně odmítné, ale pak s nimi dál pracuje. Přehlídí přitom fakt, že modernizace a urbanizace zemí globálního Jihu probíhala už v koloniálním období – právě zkušenost s modernizací Francouzské severní Afriky stála podle autorů jako Paul Rabinow či Tom Avermaete u zrodu moderního přístupu k urbanismu. Je tedy otázkou, zda architekti evropského „Východu“ při projektování v Africe či na Blízkém východě měli oproti svým západním kolegům nějaké komparativní výhody.

Metodické problémy tím ale nekončí. Stanek někdy jakoby přejímá optiku vládních garnitur východního bloku. To, co je v tržní ekonomice přirozené, tedy například spolupráce firem z různých zemí, tehdy bylo vydáváno za přednost socialismu. Barterový obchod může být v konkrétních případech výhodný, ale těžko to brát jako obecné pravidlo, což lidstvo již dávno vyjádřilo přechodem od směnného obchodu k peněžnímu. Autor knihy by se jistě podivil, kdyby mu jeho univerzita místo výplaty předala tunu švestkového pudinku. Pokud by cena pudinku výrazně přesáhla výši výplaty, mohlo by to být i výhodné, ale jen do okamžiku, kdy by autor zjistil, jak obtížné je v podmínkách centrálně řízené ekonomiky sehnat dostatek chladicích kapacit.

Knihy tedy otevírá řadu otázek a vybízí k dalšímu zkoumání. Stanek

se vlastně překvapivě málo zabývá architekturou v užším slova smyslu. Jeden příklad za všechny: bulharský Technoexportstroj postavil v sedmdesátých letech v Lagosu podle projektu Stefana Kolčeva divadlo National Arts Theater, jehož výrazný tvar je dodnes jednou z architektonických ikon největšího města Nigérie. Tato stavba byla téměř kopií Kolčevova Paláce kultury a sportu ve Varně. Kolčev pro něj zvolil určitý koncept, který z něčeho vycházel, a nigerijští zadavatelé tento koncept z nějakého důvodu akceptovali. Stanek se nezabývá otázkou proč. Kdyby si ji položil, došel by nejspíš k závěru, že jak architekt, tak jeho zadavatelé vycházeli z představy, která se původně nevyhranila v rámci socialistických zemí, jakkoli v nich byla dalekosáhle akceptována.

Autor knihy by se jistě podivil, kdyby mu jeho univerzita místo výplaty předala tunu švestkového pudinku

O lidské práci, jež by měla být jedním z klíčových témat výzkumu, se toho vlastně dočteme relativně málo. Spíše výjimečně najdeme odpověď na nepochybně klíčovou otázku – jak byli občané Jugoslávie a zemí sovětského bloku za svou práci placeni, a to zejména ve srovnání se svými místními či naopak západoevropskými kolegy. Autor přitom formálně správně ukazuje na nesouměřitelnost dvou monetárních systémů, ale přechází skutečnost, že západní valuty bylo ve skutečnosti možné velmi dobře přepočítat na východní měny prostřednictvím černého trhu.

V několika konkrétních případech nás ujišťuje, že lidé, kteří vyjžděli pracovat do zemí globálního Jihu, nebyli vždy členy komunistické strany. Otevřenou ale zůstává otázka, jak tomu bylo celkově – do zahraničí vyjžděly tisíce lidí a autor se ani nepokouší o statistický rozbor. V kapitole

věnované výstavbě v arabských zemích se posléze dočteme, že rumunští architekti odmítali vysílání do zahraničí kvůli špatným pracovním podmínkám. U všech těchto tvrzení bychom ale čekali spíš podrobný rozbor na základě pramenů než pouhé sdílení toho, co říkají pamětníci. Sám autor ostatně píše, že podmínky se mohly lišit podle zemí i podle období. V socialistickém Československu měla správa kontrarozvědky pro ochranu ekonomiky (XI. správa Sboru národní bezpečnosti) i na sklonku osmdesátých let za úkol operativně vytěžovat občany, kteří služebně vyjžděli do „kapitalistických“ či „rozvojových“ zemí. To, že někdo nebyl ve straně, přitom ještě neznamená, že nebyl nějakým způsobem prověřený. Stanek ve své knize opakovaně uvádí informace, které svědčí o skutečné povaze věcí. Tyto informace jsou ale roztroušené na stovkách stránek knihy a neskládají se v celek, pokud se na ně čtenář nezaměří. Obecně jistě platilo, že lidé vyjžděli na práci do zahraničí rádi, pokud to pro ně bylo v nějakém směru výhodné, vždycky však šlo o rozhodování v rámci velice striktně vymezených možností.

Co bylo výhodné

Stanek píše o vzájemně výhodné spolupráci mezi socialistickými a rozvojovými zeměmi. Tato výhodnost podle něj spočívala jednak v tom, že státy s centralizovanou ekonomikou byly údajně pokládány za lépe disponované k vývozu investičních celků, jednak v jejich ochotě k barterovému obchodu. Zde je ale třeba se zastavit. Pokud mezi Libyí a Rumunskem probíhal výměnný obchod „stavební práce za ropu“, bylo to zřejmě výhodné pro Kaddáfího a pro Ceaușeska. Bylo to ale vždycky výhodné i pro jejich země? Pokud Saddám Husajn vyměňoval s východoevropskými státy ropu za zbraně či stavební práce, pro koho to bylo výhodné? Nemluvě o tom, že vývoz stavebních prací na rozdíl od vývozu investičních celků nemusí vzhledem ke specifické situaci stavebního průmyslu být známkou rozvinuté ekonomiky a ani přes dílčí

technologické či typologické inovace nemusí vést k ekonomickému rozvoji.

Pochopit velice složité fungování (či nefungování) ekonomiky v autoritativním nebo totalitním státě není vždy snadné. Dějiny ale nelze uchopit jen z jedné strany. Výstavbu v Iráku nelze oddělit od výdajů na bezpečnostní aparát: obojí bylo výrazem politické ekonomie autoritativního režimu. Saddám Husajn se Iráčanů neptal, co má stavět, a zdaleka ne všechno, co bylo postaveno, lze označit za součást péče o blaho lidu.

Pokud jde o podíl českých architektů na plánování a výstavbě v zemích Perského zálivu, je škoda, že se Stanek odvolává pouze na soukromé archivy a vzpomínky pamětníků, když k tématu vyšel v roce 1992 velice informativní článek v československém časopise *Architekt* (1992, roč. 38, č. 1, s. 5). Především ale neoprávněně generalizuje, když mluví o celkovém vývoji architektury u nás po roce 1989. Přinejmenším pro Prahu neplatí, že by se tu nějak výrazně uplatnili architekti se zkušeností z „rentiérských“ států Blízkého východu, jak tvrdí Stanek. Ján Strcula, který odešel pracovat do Afriky a na Blízký východ poté, co v Bratislavě spolu s Cyrilem Sirotným projektoval výškovou budovu internátu Hviezda pro Vojenskou politickou akademii Klementa Gottwalda, na dění v České či Slovenské republice nějaký zásadní vliv neměl. Jan Ámos Havelka, jenž stavěl pro kuvajtského emíra, se po roce 1989 uplatnil jako zakladatel CzechInvestu, ne jako architekt. Architekturu i výuku architektury v České republice po roce 1992 naopak výrazně utvářeli architekti, kteří se vrátili z exilu na Západě, přičemž šlo o osobnosti natolik odlišné jako Zdeněk Zavřel, Miroslav Šik (syn známého ekonomy), Jan Kaplický, Eva Jiříčná, Petr Franta či Mirko Baum.

I přes tyto dílčí výhrady lze říci, že se Stanek naprosto oprávněně vymezuje proti pojetí globalizace, které ji ztotožňuje s prostou westernizací či amerikanizací. Jeho kniha přesvědčivě a podrobně dokládá rozsah práce architektů ze zemí východní a střední

Evropy v zemích globálního Jihu. Chápu ji především jako poctu tisícům těchto pracovníků, kteří prokázali svou tvořivost a disciplínu v nelehkých podmínkách – tedy těm, kdo jsou skutečným subjektem dějin. Jde o důležitý příspěvek k dějinám 20. století, které byly až příliš často nahlíženy ze západoevropského úhlu pohledu.

Pavel Kalina

■ Alfred ROSENBERG

Deníky od roku 1934 do roku 1944
Academia, Praha 2020, 573 s.

V překladu Petra Dvořáčka vydalo nakladatelství Academia v rámci ediční řady Historie deníky známého nacisty Alfreda Rosenberga (1893–1946). Odborně i čtenářsky náročnou publikaci připravili k vydání zkušení editoři Jürgen Matthäus, jenž působí v Holocaust Memorial Museum ve Washingtonu, a Frank Bajohr z mnichovského Institut für Zeitgeschichte.

Alfred Rosenberg patří v pomyslné „galerii“ pohlavců nacistické Třetí říše k nejvýznamnějším postavám. Je tradičně spojován zejména se zrudnou rasovou teorií, prosazováním „konečného řešení židovské otázky“ a ideovým zdůvodněním útoku na Sovětský svaz i správou dočasně obsazených východních území.

V českém prostředí se již méně ví, že Rosenberg byl zároveň fanatickým nepřítelem křesťanství a v tomto směru též podstatně ovlivnil názory Adolfa Hitlera. Patřil k zakladatelům NSDAP, jejímž členem se stal dokonce již v létě roku 1919, o několik měsíců dříve než Hitler. Bylo to v době, kdy šlo o marginální, malou stranu s názvem Německá dělnická strana. Rosenberg ovšem nepatřil k jejímu typickému jádru tvořenému demobilizovanými důstojníky a poddůstojníky z první světové války. Odlišoval se už tím, že nepocházel z „tradičního říšského území“, nýbrž z Revalu neboli Tallinu v dnešním Estonsku, který se v době jeho narození 12. ledna 1893 již dlouho nacházel na území ruského

impéria. Také platil za intelektuála, absolvoval hned dvě vysoké školy. Snad proto patřil též k nemnoha vůdčím nacistům, po nichž se zachovaly deníkové zápisky (vedle například Josepha Goebbelse).

Ukradené deníky

Oba editoři opatřili svou publikaci rozsáhlou, více než stostránkovou úvodní studií. Věnovali se v ní zejména obtížím s kompletací Rosenbergových deníků, které spočívaly v tom, že si jejich podstatnou část přivlastnil Robert M. W. Kempner. Šlo o někdejšího vysoce postaveného německého úředníka a antinacistu uprchnuvšího v době Hitlerova nástupu k moci do amerického exilu; po skončení druhé světové války se uplatnil jako jeden ze zástupců obžaloby během norimberských soudních procesů s nacistickými válečnými zločinci. Informace z Rosenbergových deníků tehdy sloužily jako důkazní materiál a po skončení procesu měly být archivovány v United States Holocaust Memorial Museum (USHMM).

Kempner si však deníky protiprávně ponechal v soukromé vlastnictví. Používal je jako zdroj při psaní článků, kterými reagoval na snahy bagatelizovat nacistické zločiny, především Rosenbergův podíl na nich. Že deníky neodevzdal, ovšem nepřiznal a uváděl, že vychází ze svých výpisků pořízených během vyšetřování v Norimberku. S pravdou na světlo musel částečně vyjít v polovině padesátých let, kdy se na něj obrátil odborník na mezinárodní právo Hans Seraphim. Tomu se podařilo získat kopie asi stovky deníkových stránek původně archivovaných v Amsterodamu. Seraphim se snažil Kempnera přimět k poskytnutí materiálů pro souborné vydání deníků. Nepodařilo se mu to a podobně neuspěly ani další pokusy badatelů zabývajících se historií nacistu v šedesátých letech minulého století.

Teprve po Kempnerově smrti v roce 1993 mohli archiváři USHMM vyjednávat s jeho dědici o podmínkách uložení Rosenbergových deníkových zápisů v archivu muzea. Úspěchu však